

واکاوی اقدامات فرهنگی ام‌المؤمنین، «ام‌سلمه» با تکیه بر منابع فریقین

محمد عبیدادی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵

ابراهیم رضائی کلیری^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۵

چکیده

ام‌سلمه یکی از شخصیت‌های شناخته شده تاریخ اسلام و از امهات مؤمنین است. درباره این شخصیت که در طول زندگی، کنار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود و سال‌ها پس از رحلت آن حضرت اقدامات مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی انجام داد، گزارش‌ها بیان شده است. اینکه اقدامات فرهنگی ام‌سلمه چه بود و چه اموری را دربرگرفته، انگیزه پژوهش پیش روست که با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال پاسخ به پرسش‌ها هستیم. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ام‌المؤمنین، ام‌سلمه در طول حیات خود نسبت به امور جامعه اسلامی و مسلمانان حساس بود و اقدامات فرهنگی مهمی مانند نقل سیره نبوی، تبیین احکام اسلامی، تبیین جایگاه و فضائل امام علی علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام، امام حسن و امام حسین علیهم السلام، جلوگیری از سب و لعن امام علی علیه السلام، ترویج تفکر شیعی، تربیت فرزندان و شاگردان پیرو خط ولایت، بزرگداشت مقام و منزلت شهداء و ترویج علوم و معارف قرآن را مورد توجه قرار داد و برای نهادینه کردن آن‌ها در جامعه تلاش کرد.

واژگان کلیدی: ام‌المؤمنین، ام‌سلمه، اقدامات فرهنگی، اهل بیت علیهم السلام، فضائل امام

علی علیه السلام

۱. دانش آموخته سطح ۲ کلام، موسسه آموزش عالی ائمه اطهار علیهم السلام. obeydaviii1234@gmail.com
۲. دانش آموخته سطح ۳ مذاهب اسلامی، موسسه آموزش عالی ائمه اطهار علیهم السلام. e.r181359@gmail.com

مقدمه

در جامعه‌ای که زنان از حقوق و مزایای بسیار کمی برخوردار بودند و به علت عدم توانایی در جنگ آوری مایه شرم و سرافکنندگی قبیله خود محسوب می شدند، بعثت رسول خدا ﷺ و ظهور دین مبین اسلام، هویتی جدید برای زن و شأن او ترسیم کرد. علاوه بر این، برخی از زنان مانند همسران پیامبر اکرم ﷺ دارای منزلتی خاص در جامعه بودند و خداوند در قرآن کریم آنان را مادر مؤمنان خطاب کرد (احزاب: ۶).

بنابر گزارش‌های مختلف، ام سلمه بعد از حضرت خدیجه، برترین زنان پیامبر اکرم ﷺ بود. از این جهت پرداختن به کنش‌گری‌های وی در مهم‌ترین دوره تاریخ اسلام و الگو قرار دادن او برای زنان امروز، از اهمیت والایی برخوردار است.

ام سلمه از زنانی است که در زمان حیات رسول اکرم ﷺ و بعد از ایشان تا زمان مرگ خود بر صراط مستقیم حرکت کرد و پیشامدهای روزگار نتوانست در ایمان و عقیده راسخ او کمترین رخنه‌ای ایجاد کند. او در تمام زندگی کوشید تا اقداماتی انجام دهد که مورد رضایت خداوند، رسول اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم السلام و در جهت ترویج دین حقیقی باشد؛ اقداماتی که نشان از معرفت، محبت و تسلیم وی در مقابل خاندان نبوت ﷺ است.

۱. پیشینه پژوهش

اگرچه تحقیقات فراوانی پیرامون اقدامات فرهنگی حضرت ام سلمه انجام شده است، اما تا کنون پژوهش مستقلی در مورد موضوع این تحقیق نوشته نشده است. نزدیک‌ترین تحقیقات به پژوهش پیش‌رو عبارتند از:

۱. پایان‌نامه دکتری «تحلیل و بررسی نقش ام‌المؤمنین، ام سلمه در تحولات تاریخ اسلام و ترویج تفکر شیعی» (بنی‌حسن، علی‌اصغر، ایران، دانشگاه شهید بهشتی تهران، ۱۳۹۹ش). این پایان‌نامه تنها به برخی از اقدامات فرهنگی و تربیتی حضرت ام سلمه، مانند ترویج فرهنگ ولایت‌مداری و دوستی با اهل بیت علیهم السلام اشاره می‌کند.

۲. کتاب «سیره ام‌المؤمنین، ام سلمه» (الزید، حصه، ریاض، مکتبه العبیکان، ۱۴۲۱ق). در فصل سوم و چهارم این کتاب به بخش‌هایی از مطالب مربوط به این پژوهش به صورت مختصر اشاره شده است.

۳. پایان‌نامه کارشناسی ارشد «نقش ام‌سلمه در تاریخ» (محمّدزاده، مرضیه، دانشگاه آزاد اسلامی، پاییز ۱۳۷۷ش) در این پایان‌نامه نیز فقط به برخی اقدامات فرهنگی حضرت ام‌سلمه مانند تربیت فرزندان و شرکت در بزرگداشت شهداء اشاره شده است. روشن است که اقداماتی همچون تربیت فرزندان ولایی و تربیت غلامان و ترویج تفکر شیعی و ترویج علوم قرآن مورد توجه پژوهشگران پیشین نبوده است.

۲. شناخت‌نامه ام‌المؤمنین، ام‌سلمه

نام ام‌المؤمنین، ام‌سلمه «هند» است و ولادت او را در سال ۲۸ قبل از هجرت ثبت کرده‌اند (کحاله، ۱۳۹۷ق: ۹۷/۸). پدرش ابی‌امیه حدیفه ابن‌مغیره از قبیله بنی‌مخزوم (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۱ق: ۳۲۵/۷) و مادرش عاتکه بنت عامر بن ربیع است (قرطبی، ۱۴۲۳ق: ۵۷۱/۲). در فضیلت پدرش همین بس که در زمان جاهلیت به جود و بخشش معروف بود و از این جهت به «زادالرب» ملقب شد (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۱ق: ۳۲۵/۷).

ام‌سلمه یک خواهر به نام قُریبَه و هفت برادر به نام‌های زُهمیر، مسعود، مُهاجر، ابوریبعه، هشام، عبدالله و ابوعمیده داشت (جمهرة انساب العرب، پی‌تا: ۱۴۶) او قبل از ازدواج با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با پسرعموی خود، ابوسلمه ابن‌عبد‌الأسد مخزومی که برادر رضاعی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز بود، ازدواج کرد (ذهبی، ۱۴۱۷ق: ۴۷۴/۳) و از او صاحب چهار فرزند به نام‌های سلمه، عمر یا عمرو (شیخ طوسی، ۱۳۳۷ش: ۷۵ و ۴۳)، دره و زینب شد (جزری، ۱۴۲۳ق: ۳۵۱/۶).

همسر ام‌سلمه پس از هجرت به مدینه در غزوات فراوانی رسول خدا صلی الله علیه و آله را همراهی کرد تا اینکه پس از جنگ احد در سال چهارم هجرت بر اثر جراحات وارده به شهادت رسید (واقدی، ۱۴۱۸ق: ۲۵۳/۱). ام‌سلمه در همان سال با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ازدواج کرد (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۱ق: ۳۲۵/۷).

ام‌سلمه از اولین کسانی است که اسلام آورد و پس از آن یک بار از مکه به حبشه و بار دیگر از مکه به مدینه هجرت کرد (قرطبی، ۱۴۲۳ق: ۵۷۱/۲). او داستان مهاجرت و تلاش قریش برای برگرداندن مهاجرین به مکه را به‌طور مفصل نقل کرده است (ابن‌هشام، ۱۴۲۲ق: ۲۵۵/۱). شمس‌الدین ذهبی ام‌المؤمنین، ام‌سلمه را از لحاظ اخلاقی زنی پاک‌دامن، پوشیده

و با عفت توصیف کرده است که از لحاظ نسبی بعد از خدیجه کبری از اشرف زنان پیامبر خدا ﷺ بر شمرده شده است (ذهبی، ۱۴۱۷ق: ۳۰۱/۲).

ام سلمه در تمام سال‌های زندگی خود با پیامبر اکرم ﷺ همواره امانت‌دار، همراه و همدل ایشان بود و در غزواتی مانند خیبر، خندق و حدیبیه، آن حضرت را همراهی کرد و در برابر مخالفت‌های برخی اصحاب، ایشان را دلداری می‌داد (واقعی، ۱۴۱۸ق: ۶۶۴/۲). او پس از رحلت رسول خدا ﷺ در راستای اهداف و تعالیم ایشان به زندگی خود ادامه داد و در نخستین واقعه پس از رحلت آن حضرت در سقیفه، از حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام دفاع جانانه‌ای کرد و به خاطر این اقدام، حقوق او از بیت‌المال به مدت یکسال قطع شد! (طبری، ۱۴۳۷ق: ۱۲۴)

یکی از مهم‌ترین مواضع و نقش‌آفرینی‌های ام سلمه در واقعه جمل در سال ۳۶ هجری است. او در این واقعه، دعوت عایشه و طلحه و زبیر برای همراهی با اصحاب جمل را رد کرد و با یادآوری فضائل و مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام به نقل از پیامبر اکرم ﷺ عایشه را از این کار بازداشت. ام سلمه به خاطر عمل به آیه: ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ﴾ (احزاب: ۳۳) مبنی بر عدم خروج زنان از منزل، امام علی علیه السلام را در جنگ جمل همراهی نکرد، ولی دو تن از فرزندان خود را که فدایی حضرت (مغربی، ۱۴۰۹ق: ۱۹/۲) و جان ام سلمه و از جمله محبوب‌ترین اشخاص نزد پیامبر اکرم ﷺ بودند، برای همراهی با امیرالمؤمنین علیه السلام به جنگ جمل فرستاد تا یار و یاور آن حضرت باشند (بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۶۳/۲ و ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق: ۲۱۹/۶).

ام سلمه از جمله کسانی است که شهادت امام حسین علیه السلام را درک کرد و بسیار فراوان بر آن حضرت گریه و عزاداری کرد (ذهبی، ۱۴۱۷ق: ۴۷۴/۳) به این مناسبت از وی نقل شده است که پیامبر اکرم ﷺ به او ظرفی که محتوی خاک کربلا بود، داده و به او فرمود: «بدان که هر وقت این خاک به خون تبدیل گشت، فرزندم حسین علیه السلام کشته شده است» (شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۳۱۵).

ام سلمه یکی از راویان حدیث نیز به شمار می‌رود و در منابع اهل سنت تعداد ۳۸۷ حدیث از او برجای مانده است. مسلم و بخاری بر ۱۳ حدیث او اتفاق نظر دارند. مسلم خود نیز ۱۳ حدیث و بخاری نیز ۳ حدیث از ایشان در کتاب خود نقل کرده است (ذهبی،

۱۴۱۷ق: ۴/۷۹۷). بخشی از روایات او در جهت نشر معارف دین، ترویج تفکر شیعه، دفاع از اهل بیت علیهم‌السلام و تبیین جایگاه، فضائل و مناقب حضرت علی، حضرت زهرا، امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام و شأن نزول برخی از آیات قرآن، مانند آیه تطهیر نقل شده است (شیخ صدوق، ۱۳۷۶ش: ۷۲). ام‌سلمه در سال ۶۱ هجری دار فانی را وداع گفت و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد (ذهبی، ۱۴۱۷ق: ۳/۷۷۴).

۳. تبیین جایگاه و نقل فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام

مهم‌ترین اقدامات فرهنگی ام‌سلمه تبیین جایگاه و نقل فضائل اهل بیت علیهم‌السلام و تلاش برای بیان روایات و سفارشات است که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در زمان حیات خود در حق آنان بیان کرده بود. برخی از این احادیث به‌طور عموم به فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام می‌پردازد و جایگاه آنان در میان امت اسلامی را روشن می‌سازد؛ از جمله این فضائل، واقعه کساء است. بنابر این نقل، حضرت زهرا علیها‌السلام بر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وارد شد. ایشان از حضرت زهرا علیها‌السلام خواستند تا حسن و حسین و علی بن ابی‌طالب علیهم‌السلام را نزد او حاضر کند. زمانی که همگی جمع شدند، پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم کساء را بر آنها کشید و به خداوند عرض کرد: «خداوندا، اینان اهل بیت و نزدیکان من هستند؛ از آنها رجس و پلیدی را دور بگردان و آنان را پاک و پاکیزه قرار بده!» (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۳/۲۸۱). (واقعه کساء طبق روایت مفاتیح، متفاوت است).

ام‌سلمه درباره شأن نزول آیه تطهیر می‌گوید: «این آیه درباره رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و علی بن ابی‌طالب و حضرت زهرا و حسن و حسین علیهم‌السلام نازل شده است» (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۳/۳۲۷). او همچنین حدیث اسماء اهل بیت علیهم‌السلام بر عرش خدا را نقل می‌کند؛ وقتی حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به معراج رفت، نام و انواری را آنجا مشاهده کرد. از خداوند پرسید: «این انوار چیست و این نام‌ها از آن چه کسانی است؟ خداوند فرمود: «یا محمد! این نور علی و فاطمه علیها‌السلام است و نور دو فرزندت حسن و حسین علیهم‌السلام و انوار امامان بعد از تو، فرزندان حسین علیهم‌السلام است که پاک و معصومند. این حجتی است که دنیا را پر از عدل و داد می‌کند» (خرزاز رازی، ۱۴۰۱ق: ۱۸۶).

ام‌سلمه حدیث معروف ثقلین را از زبان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل کرده است که وقتی اصحاب ایشان همه در خانه حضرت جمع بودند، به آنها فرمود: «من میان شما دو چیز

[گوهر] گرانبهاء باقی می گذارم و آن عبارت از قرآن و عترتم، اهل بیتم هستند و از هم جدا نخواهند شد تا در کنار حوض [کوثر] بر من وارد شوند» (شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۴۷۸).

۱-۳. امام علی علیه السلام

جناب ام سلمه علاوه بر نقل فضائل و مناقبی که بر جایگاه اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله دلالت دارد، به صورت اختصاصی نیز به فضائل و مناقب و تبیین جایگاه امام علی علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام، امام حسن و امام حسین علیهما السلام پرداخته است. برخی از این روایات درباره فضائل حضرت علی علیه السلام به صورت فهرست وار عبارتند از:

- علی علیه السلام با قرآن و قرآن با علی است (اریلی، ۱۳۸۱ق: ۱۴۸/۱).

- علی علیه السلام نسبت به من به منزله هارون نسبت به موسی است (هیثمی، ۱۴۲۶ق: ۱۳۹/۹).

- جز مؤمن، علی علیه السلام را دوست ندارد و جز منافق، با او دشمنی نمی کند (ترمذی، ۱۴۲۱ق: ۹۷۹).

- علی همراه حق است. کسی که از او تبعیت کند از حق تبعیت کرده و کسی که از او روی گرداند از حق روی گردانده است (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۳۰/۲۳).

- کسی که علی را دوست بدارد، مرا دوست داشته و کسی که مرا دوست بدارد، خداوند را دوست داشته است. بغض علی، بغض من و بغض من، بغض خداوند است (هندی، ۱۴۰۵ق: ۶۲۲/۱۱).

- هر کس به علی بن ابی طالب علیه السلام ناسزا بگوید به من ناسزا گفته است (احمد بن حنبل، ۱۴۲۵ق: ۲۲۸/۱۰).

یکی از مهم ترین احادیثی که ام سلمه در جهت تبیین مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام نقل کرده، حدیث غدیر است. علامه امینی در کتاب خود، ام سلمه را از جمله راویان این حدیث برمی شمارد و در گزارش وی چنین آمده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله دست علی علیه السلام را بالا برد تا جایی که سفیدی زیر بغل ایشان را دیدیم. آن گاه فرمود: «هر کس که من مولای او هستم، پس علی مولای اوست. من دو چیز گرانبهاء در میان شما بر جای می گذارم؛ کتاب خدا و عترتم. این دو هرگز از هم جدا نخواهند شد تا وقتی که در کنار حوض [کوثر] بر من وارد شوند» (امینی، ۱۴۱۶ق: ۱۷/۱).

بنابر نقل سلیم بن قیس در واپسین لحظاتی که عمر و ابوبکر پیشنهاد دادند که یا امام علی علیه السلام با آنها بیعت کند و یا سر از تنش جدا گردد، کسانی که در آن اوضاع و احوال برای حمایت از امیرالمؤمنین علیه السلام به پا خاستند، ام‌ایمن و ام‌سلمه، همسران پیامبر صلی الله علیه و آله خدا بودند. آن دو وارد مسجد شدند و گفتند: «ای عمر! چه زود حسادت خود را به آل محمد صلی الله علیه و آله ظاهر کردی؟» عمر در واکنش به این اقدام، دستور داد تا آن دو نفر را از مسجد بیرون کنند و گفت: «زنان با ما چه کار دارند؟!» (سلیم، ۱۴۰۵:ق: ۸۶۷/۲)

وقوع جنگ جمل باعث شد تا ام‌سلمه برای جلوگیری از بیعت شکنی، وقوع جنگ و خاموش کردن آتش فتنه و به منظور دفاع از امام علی علیه السلام به تبیین جایگاه و نقل فضائل و مناقب آن حضرت به طور مفصل بپردازد (طبسی، ۱۴۰۰:ش: ۲۸۳/۱). بنابر نقل شیخ مفید، ام‌سلمه در پاسخ به قاصدی که از طرف طلحه و زبیر برای جلب نظر او و همکاری علیه امام علی علیه السلام آمده بود، آن حضرت را از جمله شخصیت‌هایی دانست که شایسته‌ترین فرد به خلافت و حکومت بوده و برای اسلام رنج و زحمت فراوانی کشیده است (مفید، ۱۴۱۳:ق: ۲۳۳).

همچنین بنابر نقل ابن ابی الحدید از ابومخنف، زمانی که عایشه برای راضی کردن ام‌سلمه و تشویق او به قیام جهت خونخواهی عثمان نزد او رفت، ام‌سلمه با کمال تعجب از سخنان عایشه، پیشنهاد او را رد کرد و سعی کرد با یادآوری مناقب حضرت علی علیه السلام وی را از این فتنه منصرف کند. ام‌سلمه با یادآوری رفتار ناشایست عایشه با امام علی علیه السلام در یکی از سفرها به او متذکر شد که رسول اکرم صلی الله علیه و آله در واکنش به رفتار عایشه فرمود: «هیچ کس از خانواده من و مردم دیگر، علی علیه السلام را دشمن نمی‌دارد، مگر اینکه از ایمان خارج می‌شود.» ام‌سلمه در ادامه به عایشه یادآور شد که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در پاسخ به سؤال عایشه درباره خلیفه پس از او، امام علی علیه السلام را به عنوان خلیفه پس از خود مشخص کرده است (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴:ق: ۲۱۷/۶ و ۲۱۸) بنابر گزارش ابن‌اعثم کوفی نیز زمانی که عایشه از ام‌سلمه درخواست همراهی کرد، ام‌سلمه فرمود: «آیا بر علی و پسر عموی رسول خدا صلی الله علیه و آله خروج می‌کنی، درحالی که مهاجرین و انصار با او بیعت کردند؟» (کوفی، ۱۴۰۶:ق: ۴۵۶/۱).

ام‌سلمه در جلسه گفت‌وگو با عایشه، حتی با عبدالله بن زبیر که سعی داشت فضائل و مناقب حضرت علی علیه السلام را انکار کند با شدت برخورد کرد و به او متذکر شد که با وجود

امام علی علیه السلام مردم هرگز با طلحه و زبیر بیعت نخواهند کرد. چون علی علیه السلام ولی و صاحب اختیار هر زن و مرد مؤمنی است. او خطاب به عبدالله بن زبیر گفت: «من از رسول خدا شنیدم که به علی علیه السلام می فرمود: تو در حیاتم و پس از مرگم خلیفه من هستی. هر کس از تو نافرمانی کند، مرا نافرمانی کرده است.» عایشه تمام فضائل و مناقب بیان شده توسط ام سلمه را تأیید کرد (کوفی، ۱۴۰۶: ۴۵۶/۱).

۳-۱-۱. جلوگیری از سبّ حضرت علی علیه السلام

ام سلمه علاوه بر بیان فضائل و مناقب امام علی علیه السلام به اقدام مهم فرهنگی دیگری نیز دست زد و آن جلوگیری از سبّ و لعن آن حضرت بود. گزارش‌های تاریخی حکایت از آن دارد که پس از روی کار آمدن معاویه بن ابوسفیان، تخریب شخصیت و جایگاه امیرالمؤمنین علیه السلام شدت گرفت که از بارزترین این اقدامات، ترویج سبّ و لعن آن حضرت در محافل و مجالس، برفراز منبرها و خطبه‌های نماز جمعه بود. بنابر نقل ابن ابی الحدید کودکان اهل شام با این رویه معاویه در تخریب چهره امام علی علیه السلام خو گرفتند و بزرگی شدند و بزرگسالان به پیروی رسیدند (امینی، ۱۴۱۶: ۱۰۲/۲ و ابن ابی الحدید، ۱۴۰۱: ۴۴/۱).

بنابر نقل جاحظ، معاویه در آخر خطبه نماز با کلماتی زشت، حضرت علی علیه السلام را مورد سبّ و لعن قرار می داد و آن گاه طی بخشنامه‌ای به همه بلاد اسلامی از تمام خطباء خواست تا آن حضرت را مورد سبّ و لعن قرار دهند (امینی، ۱۴۱۶: ۵۶/۴). سبّ و لعن و تخریب چهره امام علی علیه السلام حتی در مدینه نیز انجام می شد (امینی، ۱۴۱۶: ۱۰۲/۲).

ام سلمه در همین دوران به مقابله با این رویه پرداخت. زمانی که ام سلمه فهمید معاویه، امیرالمؤمنین را سبّ می کند و به مردم و کارگزاران خود دستور داده که آن حضرت را بالای منابر دشنام دهند، نامه‌ای برای معاویه نوشت و گفت: «شما خدا و رسول صلی الله علیه و آله را بر منابر لعن و نفرین می کنید. چون لعن و نفرین علی علیه السلام در واقع، لعن و نفرین خدا و رسول صلی الله علیه و آله اوست» (ابن عبدربه، ۱۳۸۴: ۳۶۶/۴).

در گزارشی آمده است که ام سلمه از ابو عبدالله جدلی پرسید: «آیا رسول خدا را سبّ می کنید؟» جدلی در پاسخ گفت: «پناه بر خدا از سبّ رسول خدا! صلی الله علیه و آله» ام سلمه به نقل از

رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمودند: «هر کس علی عَلِيٌّ را سب کند، مرا سب کرده است» (نسائی، بی تا: ۱۰۶ و ذهبی، ۱۰۴۱۰: ۶۳۴).

۲-۳. حضرت زهرا عَلِیَّهَا السَّلَام

ام‌سلمه در همه حال مطیع و حامی اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام بود. او همواره می‌کوشید تا حضرت فاطمه عَلِیَّهَا السَّلَام را از محبت مادرانه و عطوفت‌های خود بهره‌مند سازد. تبیین فضائل و بیان جایگاه حضرت زهرا عَلِیَّهَا السَّلَام و شناساندن و فهماندن مقام و منزلت وی یکی دیگر از اقدامات فرهنگی ام‌سلمه بود. بنابر برخی روایات نقل شده از ام‌سلمه، حضرت زهرا عَلِیَّهَا السَّلَام شبیه‌ترین مردم در خلقت و سیرت به رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بود (اربلی، ۱۳۸۱: ۴۷۱/۱).

همچنین در گزارشی دیگر از وی آمده است که پیامبر خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قبل وفات خود در گوش فاطمه عَلِیَّهَا السَّلَام چیزی فرمودند که باعث خوشحالی او شد. زمانی که از علت خوشحالی وی سؤال شد، فرمود: «پدر مرا خبر داد که تو سرور زنان اهل بهشت هستی» (طبرانی، ۴۲۲: ۴۲۲/۲۳).

روشنگری تاریخی ام‌سلمه در جریان فدک برای تبیین مقام و فضیلت حضرت زهرا عَلِیَّهَا السَّلَام، یکی از مهم‌ترین بیانات او در این زمینه است؛ این اقدام ام‌سلمه باعث شد که حقوق او را به مدت یک سال از بیت‌المال قطع کنند (طبری، ۱۴۳۷: ۱۲۴). زمانی که هیئت حاکمه، عمال حضرت زهرا عَلِیَّهَا السَّلَام را از فدک بیرون کردند و حضرت آن را مطالبه کرد، سران سقیفه شروع به انکار کرده و به حضرت زهرا عَلِیَّهَا السَّلَام توهین و جسارت کردند.

ام‌سلمه که تمامی این وقایع را مشاهده می‌نمود، سرش را از منزل خود بیرون آورد و گفت: «آیا به شخصیتی همچون فاطمه عَلِیَّهَا السَّلَام چنین حرف‌های ناشایستی گفته می‌شود؟ او دختر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و حوریه‌ای است بین انسان‌ها. او انیس جان‌ها و در دامن پیامبران پرورش یافته است. او دست‌به‌دست ملائکه می‌گشته، دارای بهترین نشوونمو بوده و بهترین مربی، او را پرورانده است. فاطمه، بهترین زنان است. او مادر دو آقای بهشت است و در پاکی همچون مریم، دختر عمران است. او همسر شیر خداست» (طبری، ۱۴۳۷: ۱۲۴).

۳-۳. امام حسن و امام حسین علیهما السلام

ام سلمه از همان ابتداء که وارد خانه رسول خدا صلی الله علیه و آله شد، آغوش خود را به روی فرزندان حضرت زهرا علیها السلام گشود و آنها دائم در خانه وی رفت و آمد می کردند تا جایی که بنابر برخی گزارشها حضرت زهرا علیها السلام از دوری فرزندان خود به رسول خدا صلی الله علیه و آله شکایت کرد. پیامبر صلی الله علیه و آله نیز این مطلب را با ام سلمه در میان گذاشتند و سه بار از او پرسیدند که آیا حسن و حسین علیهما السلام را دوست دارد؟ ام سلمه به نام خداوند قسم یاد می کرد که آنها را دوست دارد. سپس پیامبر خدا فرمودند: «به خدایی که مرا به پیامبری مبعوث کرد، این دو جوانان اهل بهشت هستند» (ابن حیون، ۱۴۰۹ق: ۱۱۳/۳).

ام سلمه بعد از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز به بیان فضائل و مناقب امام حسن و امام حسین علیهما السلام می پرداخت. این اقدام ام سلمه نیز یکی دیگر از اقدامات فرهنگی اوست. بنابر نقل ام سلمه، رسول خدا صلی الله علیه و آله حسن و حسین علیهما السلام را دور خود جمع کرد و سه بار فرمود: «خداوندا! اینان عترت و اهل بیت من هستند. آنها را دوست دارم. تو نیز آنها را دوست بدار» (ابن حیون، ۱۴۰۹ق: ۸۶/۳). همچنین از ام سلمه نقل شده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله در فضل امام حسن و امام حسین علیهما السلام فرمودند: «اینان دو گل خوشبو و نور چشمانم در دنیا هستند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۴۲/۴۴).

۴. تربیت فرزندان ولایی

از مهم ترین اقدامات ام سلمه تربیت فرزندان ولایی است که همچون او سرشار از معرفت و محبت نسبت به اهل بیت علیهم السلام بودند. او در تمام زندگی خود کوشید تا از طریق تربیت صحیح فرزندان خود، بتواند خدمتی دیگر به دین و شریعت اسلامی و ولایت امیرالمؤمنین و اهل بیت علیهم السلام نماید.

بنابر گزارش های تاریخی و روایی، سلمه فرزند بزرگ ام سلمه به دستور مادر خود در جنگ جمل در رکاب امیرالمؤمنین علیه السلام شمشیر زد (تستری، ۱۴۲۵ق: ۲۰۹/۵ و مامقانی، ۱۳۵۲ق: ۲۷۴/۳۲) که این نشان از حب و اافر و دفاع جانانه ایشان نسبت به حریم ولایت است.

فرزند دیگر ام‌سلمه، دره نام دارد که به دلیل اتصال و ارادتی که مادرش ام‌سلمه نسبت به اهل بیت علیهم‌السلام داشت، او نیز تابع اهل بیت علیهم‌السلام بود. فضل و دانش را از مادر به ارث برد. عمر رضا کحاله او را از زنان فاضل برشمرده و نوشته است: «دره، فرزند ام‌سلمه در نزد اهل علم به جهت محدث بودن، بسیار معروف بود» (کحاله، ۱۳۹۷ق: ۴۰۸/۱).

فرزند دیگر ایشان عمرو یا عمر (شیخ طوسی، ۱۳۳۷ش: ۴۳ و ۷۵) است که در جنگ جمل و صفین حضور فعالانه داشت و امیرالمؤمنین علیه‌السلام او را به ولایت فارس و بحرین گمارد (جزری، ۱۴۲۳ق: ۶۷۹/۳). او همچنین از جمله راویان حدیث از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و مادرش ام‌سلمه بود (اردبیلی، ۱۴۰۳ق: ۶۳۰/۱).

زینب، آخرین فرزند ام‌سلمه نیز از فقیه‌ترین زنان روزگار خود بود و جزو محدثین به‌شمار می‌رفت. او احادیث فراوانی از مادر خود و هفت روایت نیز از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل کرده است. همچنین محبت او نسبت به امیرالمؤمنین کم‌نظیر بود. سیدمحسن امین در فضل ایشان می‌نویسد: «کانت زینب کأمها ام‌سلمة من أخلص الناس فی ولاء علی علیه‌السلام؛ یعنی زینب مانند مادر خود از موالیان مخلص امام علی علیه‌السلام بود» (محسن امین، ۱۴۰۲ق: ۱۳۳/۷).

۵. تربیت شاگردان

ام‌سلمه علاقه فراوانی به کسب علم و شنیدن احادیث پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم داشت؛ تا جایی که از او نقل شده است که روزی زن آرایشگری سرگرم شانه کردن سر ایشان بود که شنید پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: یا ایها الناس... ام‌سلمه به آرایشگر گفت: «زود سرم را پیچ.» تا بتواند از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم حدیث بشنود (نیشابوری، ۱۴۲۰ق: ۱۰۰۴).

یکی از اقدامات فرهنگی ایشان که نقش مهمی در نقل اقوال و افعال و سیره پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم داشت این بود که اهتمام ویژه‌ای به تربیت موالیان خود و یادآوری سیره رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به ایشان داشتند. این اقدام ام‌سلمه نیز به تأسی از سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است که فرمودند: «الصلاة و ما ملکت ایمانکم: یعنی نماز و غلامانتان.» (تمیمی، ۱۴۲۲ق: ۲۷۱/۵).

ام‌سلمه پس از تربیت غلامان با آنان قرارداد می‌نوشت و آنان را در راه خدا آزاد می‌کرد؛ و از این جهت است که در منابع، اغلب خادمین ام‌سلمه به‌عنوان «عبد مکاتب» ثبت شده‌اند. در بعضی از روایات که از موالی ام‌سلمه نقل شده عبارت (سمعت) (طبرانی،

۱۴۲۲ق: ۲۹۷/۲۳) و در بعضی دیگر عبارت (حدیثنا) (احمد بن حنبل، ۱۴۲۵ق: ۲۱۳/۱۰) به کار برده شده است که نشان دهنده نقل روایت ام سلمه برای موالیان خود است. یکی از موالی ایشان عبدالله بن رافع است که ثقه و کثیر الحدیث بود (ابن سعد ۱۴۱۴ق: ۴۷۲/۳). همچنین از دیگر موالیان مکاتب ایشان که ناقل حدیث اند، می توان به نصح بن سرجس، ثابت، ناعم بن اجیل، قیس، ابومیمونه و سفینه اشاره کرد (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۴۷۲/۳-۴۷۳).

ام سلمه علاوه بر تربیت موالیان محدث، سعی در آشنا کردن آنان با ولایت و محبت اهل بیت علیهم السلام داشت. بنا بر نقلی روزی به ام سلمه خبر رسید که یکی از موالیان او به امیرالمؤمنین علیه السلام توهین می کند. ام سلمه به دنبال او فرستاد و بعد از توییح و سرزنش او، شروع به بیان فضائل و مناقب حضرت امیر علیه السلام و تبیین جایگاه ایشان نزد رسول الله صلی الله علیه و آله کرد. آن خادم نیز با شنیدن مطالب بیان شده توسط ام سلمه از کار خود پشیمان شد و توبه کرد (شیخ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۴۲۵). شاهد دیگر بر این ادعا، آزاد کردن غلام خود به نام سفینه به شرط خدمت به رسول خدا صلی الله علیه و آله تا پایان عمر است. اثر تربیتی ام سلمه به گونه ای بود که سفینه در جواب ایشان اظهار داشت: «حتی اگر این شرط را نمی کردی تا پایان عمرم از رسول خدا صلی الله علیه و آله جدا نمی شدم» (قزوینی، ۱۴۲۱ق: ۵۸۵ و ابی داود، ۱۴۲۱ق: ۶۶۰ و مزی، ۱۴۲۱ق: ۳۸۷/۷).

۶. بیان احکام شرعی و مرجعیت علمی

پاسخ گویی به سؤالات مراجعه کنندگان یکی دیگر از اقدامات فرهنگی ام سلمه بود. او در زمان حیات رسول خدا صلی الله علیه و آله نقش سفیر را بین دیگر زنان و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله ایفاء می کرد و مرجع خوبی برای سؤالات آنان بود. اگر جواب سؤالی را خود می دانست، پاسخ می داد و اگر نمی دانست به محضر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شرفیاب می شد و آن سؤال را مطرح می کرد (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۴۱۸/۲۳).

ام سلمه به دلیل علم فراوان و جایگاهی که نسبت به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله داشت، مرجع سؤالات صحابه و بقیه مردم بود و با سعه صدر و با استشهاد به اقوال رسول اکرم صلی الله علیه و آله به آنها پاسخ می داد. این درخواست ها شامل سؤالات فقهی (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰ق: ۴۷۰ و ۶۵۲ و طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۴۱/۲۳ و البانی، ۱۴۰۵ق: ۸۳/۴)، قرآنی (ابی داود، ۱۴۲۱ق: ۶۶۷) و حتی درخواست

مشورت درباره شئون مختلف زندگی (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۹۴/۱) بودند. همچنین به دلیل کثرت ملازمت ام‌سلمه با رسول خدا ﷺ و سعی در حفظ اقوال و افعال وی، بخشی از سؤالات همیشه درباره افعال پیامبر اکرم ﷺ بود (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۴۰۳/۲۳ و ترمذی، ۱۴۲۱ق: ۹۳۴).

۷. نقل سیره نبوی

یکی دیگر از مهم‌ترین اقدامات فرهنگی ام‌سلمه نقل سیره نبوی و روایات فراوان از پیامبر اکرم ﷺ است. نقل بی‌واسطه سیره و روایات از رسول خدا ﷺ یکی از ویژگی‌های مهم ام‌سلمه به‌شمار می‌رود. چون ایشان پیامبر اکرم ﷺ را در سفر و حضر، جنگ و صلح و در همه احوال همراهی کرده و با همه وجود، رفتارها و اخلاقیات پیامبر اکرم ﷺ را دیده، شنیده و درک کرده بود.

احمد بن حنبل در مسند ۲۸۰ روایت (احمد ابن حنبل، ۱۴۲۵ق: ۱۶۹/۱۰) و طبرانی در المعجم الکبیر ۵۱۸ حدیث از ام‌سلمه نقل کرده است (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۴۸/۲۳) ذهبی نیز تعداد روایات ام‌سلمه را ۳۷۸ حدیث برشمرده است. مسلم و بخاری بر ۱۳ حدیث او اتفاق نظر دارند. مسلم خود نیز ۱۳ حدیث و بخاری نیز ۳ حدیث از ایشان در کتب خود نقل کرده‌اند (ذهبی، ۱۴۱۷ق: ۴۷۹/۳) بخشی از روایات نقل شده از ام‌سلمه در کتاب مسند ابویعلی (ابویعلی، ۱۴۲۲ق: ۲۳۹/۵) و المصنف عبدالرزاق صنعانی آمده است (صنعانی، ۱۴۰۷ق: کل مجلدات).

برخی از روایات ام‌سلمه فقهی و در ابواب مختلفی مانند طهارت، نماز، روزه، نکاح و حج است و بخش دیگری نیز روایات تفسیری، روایات اخلاقی و روایات تربیتی مانند مسئله حجاب و امر به معروف و نهی از منکر است (حصه الزید، ۱۴۲۱ق: ۱۹۶ تا ۲۲۳).

همچنین بخش بسیار مهمی از منقولات ام‌سلمه شامل روایات کلامی است. در زمره روایات ام‌سلمه دیده می‌شود که اغلب آن‌ها درباره فضائل و مناقب اهل بیت ﷺ می‌باشند که برخی از آن‌ها عبارتند از: حدیث غدیر (امینی، ۱۴۱۶ق: ۱۷/۱)، حدیث کساء (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۲۷/۲۳)، احادیث مهدویت (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۶۷/۲۳)، حدیث منزلت (هیثمی،

۱۴۲۶ق: ۱۳۹/۹) و احادیثی از فضائل و مناقب امام علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام که از مهم ترین منقولات کلامی ام سلمه محسوب می شوند.

۸. ترویج تفکر شیعی

یکی از شاخص ترین اقدامات فرهنگی ام سلمه ترویج تفکر شیعه دوازده امامی است. این مهم با جست و جو در منقولات روایی برجای مانده از ایشان به دست می آید. چون بخش فراوانی از میراث حدیثی وی، همان دیدگاه شیعیان در بسیاری از مسائل اعتقادی است. یکی از اصول اعتقادی شیعه «وجود نص بر جانشینی امیرالمؤمنین علیه السلام برای امامت و خلافت بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله است». ام سلمه در پاسخ به عایشه، امام علی علیه السلام را شخصیتی معرفی می نماید که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله او را به عنوان خلیفه خود در حیات و پس از مرگش قرار داده است (ابن اعثم، ۱۴۰۶: ۴۵۶/۱) ایشان در روایت های دیگری به نقل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله امیرالمؤمنین علیه السلام را وصی، وزیر و خلیفه آن حضرت در دنیا و آخرت می خواند (شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵ق: ۱۲۳/۳ و ۲۳۵).

از مهم ترین روایاتی که دلالت بر جانشینی امام علی علیه السلام دارد، حدیث مشهور «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَىٰ مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ؛ هر کس من مولای او هستم علی نیز مولای او است. خداوندا با دوست او دوست باش و با دشمن او دشمن باش!» می باشد که توسط ام سلمه نقل شده است (شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵ق: ۱۵۶/۳).

از دیگر اصول اعتقادی شیعه افضلیت امام از تمام آحاد جامعه اسلامی در تمام صفات و کمالات نفسانی مانند: علم، حلم، سخاوت، شجاعت، تدبیر و مدیریت جامعه، عدالت، سیاست و سایر صفات است؛ چون امام پیشوای کل مردم است، چنانچه در میان مردم کسی برتر از او باشد، تقدم مفضول بر فاضل بوده و این مطلب از منظر عقل و نقل قبیح است. در منقولات ام سلمه درباره امام علی علیه السلام تعابیری مانند «امیرالمؤمنین»، «قائد غر المحجلین»، «سید المسلمین» و «امام المتقین» نقل شده است (شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵: ۱۱۷/۳ و ۱۱۸) که همگی بر افضلیت امام علی علیه السلام دلالت دارد.

یکی دیگر از اصول اعتقادی شیعه علم امام به جمیع مسائل دینی، علوم قرآن، مسائل

مورد احتیاج مردم و پاسخ‌گویی به شبهات و حفظ دین است (شیخ طوسی، ۱۴۰۶ق: ۳۰۵ و آمدی، ۱۴۲۳ق: ۱۹۵/۵). با جست‌وجو در منقولات ام‌سلمه، روایاتی وجود دارند که بر این معنا دلالت می‌کنند. بنابر نقل ام‌سلمه، حضرت علی علیه السلام در آخرین لحظات عمر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به صورت خصوصی به گفت‌وگو با ایشان پرداخت و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به امام علی علیه السلام هزار حدیث تعلیم داد که از هر حدیثی هزار باب علم گشوده می‌شود (صفار، ۱۴۰۴ق: ۳۱۳/۱). یکی از روایات مشهور نقل شده توسط ام‌سلمه که صراحت در علم آن حضرت دارد، حدیث «یا علی! انا مدینه العلم و انت بابها و ما توتی المدینه الا من بابها؛ ای علی! من شهر علمم و تو به منزله در آن شهر هستی و ورود به شهر جز از در آن نیست» می‌باشد (شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵: ۱۱۷/۳).

عصمت اهل بیت علیهم السلام یکی دیگر از اصول اعتقادی شیعه است؛ شیعیان با دلایل عقلی و نقلی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام را از هر گناهی، خواه عمدی باشد و یا سهوی، پاک و مبری می‌دانند (سیوری، ۱۳۹۱ش: ۶۹) بخش زیادی از منقولات ام‌سلمه درباره حدیث کساء و نزول آیه تطهیر است (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۲۷/۲۳) که طبق دیدگاه شیعه بر عصمت اهل بیت علیهم السلام دلالت دارند.

ام سلمه غیر از روایات مربوط به اصول اعتقادی شیعه، روایات دیگری نیز نقل کرده که همگی به طور مستقیم با عقاید شیعه مرتبط است. این روایات به صورت فهرست‌وار عبارتند از:

- ائمه بعد رسول خدا صلی الله علیه و آله ۱۲ نفر هستند؛ (خزاز رازی، ۱۴۰۱ق: ۱۸۴/)
- وجوب همراهی با امام در تمام وقایع و اطاعت و تسلیم در برابر اوامر او؛ (شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵ق: ۱۷۴/ و اربلی، ۱۳۸۱ق: ۴۰۸)
- مهدی از نسل فاطمه است؛ (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۶۷/۲۳)
- وجوب محبت امام؛ (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۷۵/۲۳ و ۳۸۰)
- تأکید بر مصادیق آیه تطهیر که اهل بیت علیهم السلام هستند؛ (ابویعلی، ۱۴۲۲ق: ۲۴۲/۵)
- تبرک؛ (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۱۰۶)
- امر به زیارت قبور؛ (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۷۸/۲۳)

- جایگاه و منزلت شیعیان امام علی علیه السلام؛ (مفید، ۱۴۱۳ق: ۱/۱ و طبری، ۱۴۱۳ق: ۱۵۳ و شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸ق: ۳۲۳/۱)
- عزداری بر سیدالشهداء (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۲۸۹/۲۳).

۹. بهره‌گیری از قالب شعر در بیان حقایق

یکی دیگر از قالب‌های بیانی مورد استفاده جناب ام سلمه، شعر است. ایشان با استفاده از شعر که زبان گویای آن زمان بود، فضائل و مناقب اهل بیت علیهم السلام و نیز مظلومیت آنان را تبیین کرده است (محمدزاده، ۱۳۷۷ش: ۱۳۷).

ام سلمه درباره جماعتی که حضرت زهرا علیها السلام را به خانه امیرالمؤمنین علیه السلام می‌بردند، سروده است: «ای همسایگان، به یاری خدا روان شوید و خدا را به یاد آورید و همراه بهترین زنان مردم که عمه‌ها و خاله‌ها فدای او شوند، حرکت کنید! ای دختر کسی که خداوند او را به وحی و رسالت خویش بر همگان برتری داده است!» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۳۵۴/۳)
همچنین زمانی که با امام حسن و امام حسین علیهم السلام بازی می‌کرد، اشعاری سروده است که مضمون آن چنین است: «پدرم فدای فرزندان علی علیه السلام باد که پر از خیر و برکت است که در تیزی و استواری مانند گیاه خاردار و همچو سرو می‌باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۸۷/۴۳).

او اشعاری هم درباره بازداشتن عایشه از جنگ با حضرت علی علیه السلام دارد که مضمون آن چنین است: «پند دادم ولکن پذیرنده‌ای برای نصیحتم نیست. اگر قبول می‌کرد، زنان او را سرزنش و ملامت نمی‌کردند. گویی می‌بینم که جنگ، مرکب او را برگردانیده است و برای او جز پیاده شدن، مرکب و شتری نیست» (عاملی نباطی، ۱۳۸۴ق: ۱۶۳/۳).

ایشان زمانی که عایشه نصیحتش را نپذیرفت و بعد از جنگ به مدینه آمد، ابیاتی را سرود که مضمون آن این است: «عایشه چه بسیار سنت خدا را ترک و تلاوتی از آیات قرآن را محو کرد. پروردگار گاهی خردهای مردم را می‌رباید و پدید می‌آید آنچه بر آنها روا کرده است» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۱۲۰ و طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۱/۱۶۷). همچنین ابیاتی بعد از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله در مدح ایشان سروده است (شامی، ۱۴۲۰ق: ۱۹۸).

۱۰. ترویج علوم قرآن

یکی دیگر از اقدامات ام‌سلمه بیان و نشر علوم قرآن، از جمله بیان تفسیر، شأن نزول و انواع قرائت است که نشان از اهمیت قائل شدن آن بانو به این قسم از علوم دارد. زمانی که قرآن بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شد، تمام سعی حضرت این بود که آن را به شاگردان و اصحاب خود تعلیم دهد. ام‌سلمه نیز که همیشه همراه ایشان بود از این قاعده مستثنی نبود و توانست قرائت قرآن را بیاموزد.

همچنین در بیشتر مواقع جبرئیل در خانه ام‌سلمه نازل می‌شد (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق: ۲۱۷/۶) و وحی را به حضرت رسول صلی الله علیه و آله ابلاغ می‌کرد. با جست‌وجو در منقولات ام‌سلمه، روایات فراوان تفسیری از ایشان نقل شده و زمانی که بین مردم درباره قرائت آیه‌ای اختلاف می‌شد به ایشان مراجعه می‌کردند و او قرائت صحیح که همان قرائت رسول خدا صلی الله علیه و آله بود را برایشان بیان می‌کرد (ابی داوود، ۱۴۲۱ق: ۶۶۸).

ام‌سلمه گاه شأن نزول آیات را بیان می‌کرد؛ مانند بیان شأن نزول آیه تطهیر که ام‌سلمه تصریح کرد در خانه او نازل شده است (طبرانی، ۱۴۲۲ق: ۳۵۷/۲۳ و بغوی، ۱۴۲۲ق: ۲۷۳/۴).

برخی آیات نیز در جواب سؤالات ایشان از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نازل شده است که دلالت بر مقام والای ایشان نزد خدا و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دارد. زمانی که ایشان از رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسیدند: «چرا خداوند زنانی که هجرت کردند را در قرآن ذکر نمی‌کند؟» آیه ۱۹۵ آل عمران در جواب سؤال او نازل شد. همچنین زمانی که از علت عدم حضور زنان در میدان جنگ سؤال کرد، آیه ۳۲ سوره نساء نازل شد (ترمذی، ۱۴۲۱ق: ۸۰۳). آیه ۳۵ سوره احزاب نیز در جواب سؤال او از پیامبر صلی الله علیه و آله نازل شد که از آن حضرت پرسید: «چرا آن‌طور که مردان در قرآن ذکر شده‌اند، زنان ذکر نشده‌اند؟» (بغوی، ۱۴۲۲ق: ۲۷۴/۴).

۱۱. شرکت در بزرگداشت شهدا و رفتن بر مزار آنان

یکی از اقدامات فرهنگی ام‌سلمه یاد کردن از شهداء و زنده نگه‌داشتن یاد و نام آنان بود. او هر ماه یک روز بر سر قبر شهداء أخذ می‌رفت؛ بر آنان سلام می‌داد و تمام روز را در آنجا

می گذراند. او یک روز همراه کاتبش نبهان بر سر مزار شهداء رفت و نبهان بر شهداء سلام داد. ام سلمه گفت: «ای بدبخت! به ایشان سلام نمی دهی؟ به خدا قسم تا روز قیامت هر کس بر آنان سلام دهد، پاسخ او را می دهند» (واقعی، ۱۴۱۸ق: ۳۱۴/۱).

نتیجه گیری

پژوهش انجام شده درباره اقدامات فرهنگی حضرت ام سلمه نتایج زیر را در برداشت:

۱. ام سلمه یکی از زنان فعال تاریخ اسلام بوده و نسبت به جامعه اسلامی بی تفاوت نبود و تا پایان عمر برای پیشبرد تعالیم اسلام دست به اقدامات فرهنگی مهمی زد. غالب اقدامات ایشان مربوط به مهم ترین حوادث تاریخی دوران نخستین اسلام از جمله سقیفه، جنگ های سه گانه امام علی علیه السلام و واقعه عاشورا است.

۲. بیشترین اقدامات فرهنگی او نسبت به اهل بیت علیهم السلام صورت گرفته است. او فضائل و مناقب اهل بیت علیهم السلام را از زبان رسول خدا صلی الله علیه و آله تبیین کرده است. در واقعه جمل با فرستادن فرزندان خود همراه امیرالمؤمنین علیه السلام، آنان را فدای امیرالمؤمنین علیه السلام کرد. همچنین با نقل فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام از سب و لعن ایشان جلوگیری می کرد. ایشان با نقل فضائل حضرت زهرا علیها السلام در واقعه فدک یک سال از حقوق شرعی خود محروم شد! از زمان ورود ام سلمه به خانه رسول اکرم صلی الله علیه و آله همواره مانند مادری مهربان، امام حسن و امام حسین علیهم السلام را مورد لطف و محبت خود قرار می داد و تا آخرین لحظات عمر خود همواره همکار فضائل و مناقب آنان را بازگو می کرد.

۳. اقدامات فرهنگی انجام شده توسط ایشان فقط مربوط به دیگران نبود، بلکه در وهله اول نسبت به خانواده خود توجه کرده و فرزندان فقیه، محدث و همچون خودش ولایت مدار تربیت کرد که همگی در خدمت به اسلام کوشیده اند. بعد از فرزندان، سعی در تربیت شاگردان و غلامان خود داشت و بذر محبت و ولایت مداری را در جان آنها پرورش می داده است.

۴. نقل سیره نبوی توسط ام سلمه از مهم ترین اقدامات فرهنگی او در ترویج سیره آن حضرت است. اهمیت این مسئله وقتی روشن می شود که توجه داشته باشیم ام سلمه همسر

پیامبر خدا ﷺ بوده و سیره و سنت قولی و عملی حضرت را مستقیم و بدون واسطه نقل کرده است.

۵. ترویج تفکر شیعی یکی از مهم‌ترین اقدامات ام‌سلمه است؛ تا جایی که بسیاری از منقولات کلامی ام‌سلمه درباره‌ی شاخصه‌های اعتقادی شیعیان امامی است. ام‌سلمه همیشه سعی در ترویج تفکر شیعی داشته و آموخته‌های آن را تبیین می‌کرده است و این مهم با مراجعه‌ی ساده به منقولات ایشان به دست می‌آید.

۶. استفاده از اشعار در تبیین حقایق نیز یکی دیگر از اقدامات فرهنگی ام‌سلمه است؛ از جمله این اشعار می‌توان به اشعاری در بیان فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام و مذمت قیام‌کنندگان علیه امیرالمؤمنین علیه‌السلام در جنگ جمل اشاره کرد. استفاده از ذوق شعری در تبیین حقایق، نشان از توجه ام‌سلمه به این ابزار مهم در زمان خود دارد.

۷. علاوه بر نزول وحی در خانه ام‌سلمه، ایشان با سؤال کردن از تفسیر و شأن نزول آیات از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم سعی در فهمیدن قرآن و پس از آن فهماندن قرآن به غلامان و سایر مردم داشت که نشان از ارتباط و علاقه‌ی خاص ایشان نسبت به کلام خداوند دارد. همچنین برخی آیات قرآن کریم در جواب سؤالات وی نازل شده است که نشان دهنده‌ی مقام و جایگاه او نزد خداوند تبارک و تعالی است.

منابع

کتابها

- قرآن کریم

١. ابن ابی الحدید، عزالدین بن هبة الله، (١٤٠٤ق)، شرح نهج البلاغة، تحقیق: محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربیة، دوم.
٢. ابن اعثم کوفی، أحمد، (١٤٠٦ق)، الفتوح، بیروت: دار الکتب العلمیة.
٣. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (١٤٢١ق)، الاصابة فی تمييز الصحابة، تحقیق: جمیل عطار، بیروت: دارالفکر.
٤. ابن حزم اندلسی، علی بن احمد، (بی تا)، جمهرة انساب العرب، قاهره: دارالکتب العلمیة.
٥. ابن سعد، محمد، (١٤١٤ق)، الطبقات الکبری، بیروت: دارالفکر.
٦. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (١٣٧٩ق)، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، قم: علامه.
٧. ابن عبد ربه اندلسی، احمد بن محمد، (١٣٨٤ق)، العقد الفرید، بیروت: دارالکتب العربی.
٨. ابن هشام، عبد الملک، (١٤٢٢ق)، السیرة النبویة، تحقیق: سعید لحام، بیروت، دارالفکر.
٨. ابی داود، سلیمان بن اشعث، (١٤٢١ق)، سنن ابی داود، بیروت، دار احیا التراث العربی، بیروت.
١٠. ابی یعلی، احمد بن علی، (١٤٢٢ق)، المسند، تحقیق: ظهیر الدین عبدالرحمن، بیروت: دارالفکر.
١١. احمد بن حنبل، (١٤٢٥ق)، المسند، تحقیق: جمیل عطار، بیروت: دارالفکر، سوم.
١٢. اربلی، علی بن عیسی، (١٣٨١ق)، کشف الغمة فی معرفة الائمة، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی هاشمی.
١٣. اردبیلی، محمد بن علی، (١٤٠٣ق)، جامع الرواة وازاحة الاشتباهات عن الطرق والاسناد، بیروت: دارالاضواء.
١٤. امین، محسن، (١٤٠٢ق)، اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف.
١٥. امینی، عبدالحسین، (١٤١٦ق)، الغدير، قم: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت علیهم السلام.
١٦. آمدی، علی بن محمد، (١٤٢٣ق)، ابکار الافکار فی اصول الدین، قاهره، دارالکتب.
١٧. البانی، محمد ناصرالدین، (١٤٠٥ق)، ارواء الغلیل فی تخريج أحادیث منار السیبل، بیروت، المكتب الاسلامی، دوم.
١٨. بخاری، محمد بن اسماعیل، (١٤٢٢ق)، صحیح بخاری، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۹. بغوی، محمد حسین بن مسعود، (۱۴۲۲ق)، معالم التنزیل فی التفسیر والتأویل، بیروت: دارالفکر.
۲۰. بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۴۱۷ق)، انساب الاشراف، تحقیق: ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر.
۲۱. ترمذی، محمد بن عیسی، (۱۴۲۱ق)، سنن الترمذی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۲. تستری، محمد تقی، (۱۴۲۵ق)، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، سوم.
۲۳. ابن اثیر جزری، علی بن محمد، (۱۴۲۳ق)، اسد الغابة فی معرفة الصحابة، بیروت: دارالفکر.
۲۴. خزاز رازی، علی بن محمد، (۱۴۰۱ق)، کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر، تحقیق: عبدالطیف حسینی، قم: بیدار.
۲۵. ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۱۰ق)، تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
۲۶. ———، (۱۴۱۷ق)، سیر اعلام النبلاء، تحقیق: عمر بن غرامة عمروی، بیروت: دارالفکر.
۲۷. زید، حصه بنت عبدالکریم، (۱۴۲۱)، سیرة ام‌المؤمنین ام‌سلمة، ریاض: مكتبة العیكان.
۲۸. سیوری، مقداد بن عبدالله، (۱۳۹۱ش)، الباب الحادی عشر مع شرح النافع یوم الحشر، تحقیق: عبدالرحیم بخشایشی، قم، نوید اسلام.
۲۹. شامی، یوسف بن حاتم، (۱۴۲۰ق)، الدرالنظیم فی مناقب الائمة اللہامیم، قم: جامعه مدرسین.
۳۰. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۸ق)، الفصول المهمة فی اصول الائمة، تحقیق: محمد بن محمد حسین قائینی، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام.
۳۱. ———، (۱۴۲۵ق)، اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، بیروت: العلمی، بیروت.
۳۲. شیخ صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۶ش)، الامالی، تهران: کتابچی.
۳۳. شیخ طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۳۷ش)، رجال الطوسی، تحقیق: جواد قیومی، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۴. شیخ طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۶ق)، الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد، بیروت: دارالاضواء، دوم.
۳۵. ———، (۱۴۱۴ق)، الامالی، تحقیق: مؤسسة البعثة، قم: دارالثقافة.
۳۶. صفار، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات، تحقیق: محسن کوجه باغی، قم: مكتبة آیت الله مرعشی نجفی.

۳۷. صنعانی، عبدالرزاق بن همام، (۱۴۰۷ق)، المصنف فی الاحادیث والآثار، تحقیق: حبيب الرحمة اعظمی، بیروت: المكتبة الاسلامی، دوم.
۳۸. طبرانی، سلیمان بن احمد، (۱۴۲۲ق)، المعجم الكبير، تحقیق: حمدی بن عبدالمجید سلفی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، دوم.
۳۹. طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۰۳ق)، الاحتجاج علی اهل اللجاج، تحقیق: محمد باقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی.
۴۰. طبری، محمد بن ابی القاسم، (۱۳۸۳ق)، بشارة المصطفى لشیعة المرتضى عليه السلام، نجف، المكتبة الحیدریة.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۴۳۷ق)، دلائل الامامة، قم: موسسة البعثة، دوم.
۴۱. طبسی، نجم الدین، (۱۴۰۰ش)، جنگ جمل، تحقیق: ابراهیم رضایی، حسن بلقان آبادی، قم: دلیل ما.
۴۲. عاملی نباطی، علی بن محمد، (۱۳۸۴ق)، الصراط المستقیم الی مستحقى التقديم، تحقیق: رمضان میخائیل، نجف، المكتبة الحیدریة.
۴۳. قرطبی، یوسف بن عبدالبر، (۱۴۲۳ق)، الاستیعاب فی اسماء الاصحاب، بیروت: دارالفکر.
۴۴. قزوینی، محمد بن یزید، (۱۴۲۱ق)، سنن بن ماجه، بیروت، دارالفکر.
۴۵. کحاله، عمر رضا، (۱۳۹۷ق)، اعلام النساء، بیروت: مؤسسه الرسالة.
۴۶. مامقانی، عبدالله، (۱۳۵۲ق)، تنقیح المقال فی علم الرجال، نجف: المرتضویه.
۴۷. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار لدرر اخبار الائمة الاطهار عليهم السلام، بیروت: مؤسسه الوفاء، سوم.
۴۸. مزی، یوسف، (۱۴۲۱ق)، تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، تحقیق: احمد علی عبید، بیروت: دارالفکر.
۴۹. مغربی، نعمان بن محمد، (۱۴۰۹ق)، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار عليهم السلام، تحقیق: سید محمد حسین جلالی، قم: موسسة النشر الاسلامی.
۵۰. مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق)، الاختصاص، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: المؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید.
۵۱. مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق: موسسة آل البيت عليهم السلام، قم: کنگره شیخ مفید.
۵۲. نسائی، احمد بن شعیب، (بی تا)، خصائص امیر المؤمنین عليه السلام، تحقیق: محمد هادی امینی، تهران: مکتبه نینوی الحدیثه.

۵۳. نیشابوری، مسلم بن حجاج، (۱۴۲۰)، صحیح مسلم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۵۴. واقدی، محمد بن عمر، (۱۴۱۸ق)، المغازی، تحقیق: مارسدن جونز، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
۵۵. هلالی، سلیم بن قیس، (۱۴۰۵ق)، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، تحقیق: محمد انصاری، قم: الهادی.

۵۶. هندی، علی بن حسام الدین، (۱۴۰۵ق)، کنز العمال، بیروت، مؤسسة الرسالة، بیروت.
۵۷. هیشمی، علی بن ابی‌بکر، (۱۴۲۶ق)، مجمع الزوائد ومنبع القواعد، تحقیق: عبدالله درویش، بیروت، دارالفکر.

پایان‌نامه‌ها

۱. محمدزاده، مرضیه، (۱۳۷۷ش)، نقش ام‌سلمه در تاریخ اسلام، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.

